

‘Italië, schip zonder stuurman in de woedende golven, hoeveel ongelukkigen ballast hebt gij aan boord?’¹

Verbeelding en interpretatie van het Risorgimento in de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde

ROB VAN DE SCHOOR

The Italian Risorgimento in nineteenth-century Dutch literature

A closer investigation of nineteenth-century (literary and journalistic) prose and poems about the Italian Risorgimento, as Lucy Riall and Marjan Schwegman point out, shows how Dutch writers were engaged in a process of orchestrating a new Italian identity by fashioning Giuseppe Garibaldi as a Romantic hero. Journalism and literature were closely entwined in the 1860s: narrative conventions were activated for telling the story of current political events and for understanding the motives of those involved. With its stress on Garibaldi's revolutionary idealism and his boyish energy that did not exclude an almost feminine sensibility, the life-story of Italy's liberator greatly appealed to educated women (writers) who were interested in politics.

De kleine bekommernissen van het leven, die ons van dag tot dag in beslag nemen, beletten ons de grote daden te verrichten waartoe we ons inbeelden in staat te zijn. Deze gedachte verwoordt Multatuli in een brief van 30 juni 1874 aan zijn neef Auguste. Niet alleen beletten die kleinigheden hem om zijn landgenoten de overtuiging dat ‘Nederland heeft opgehouden te regeeren in den Ind[ischen] archipel’ onder de neus te wrijven, nog grootser daden liggen in het verschiet voor wie gevrijwaard is van beuzelarijen. ‘Cortez nam Mexico met (ik meen) nog geen 200 man! Garibaldi pakte Napels in met 1000. En Insulinde is met minder macht te verlossen. Maar dat weinige heb ik juist niet.’² Aan Garibaldi's roemruchte verovering van Napels ontleende Multatuli de droom gewapenderhand de macht te grijpen in Indië, om de inlanders te bevrijden uit hun knechtschap.³ Of deze droom is ingegeven door de historische gebeurtenissen of de literaire verbeelding daarvan, is niet gewis. Wel zal uit wat volgt

1 *De Komedie van Dante Alighieri*. In dichtmaat overgebracht door Dr. J.C. Hacke van Mijnden (Haarlem 1870) 40: Zevende Zang, r. 76-78: ‘Itaalje! huis vol smart en slavernije, / Schip zonder stuurman, door den storm bevangen, / Geen fiere maagd, maar huis vol hoererij!’ De titel is een variant op deze regels, verstrekt door Hacke van Mijnden in: *Garibaldi en Capera* (Utrecht 1861) xiv.

2 Multatuli, *Volledige werken* dl. xvi (Amsterdam 1984) 591-596.

3 Nop Maas, ‘Multatuli's gefrustreerde ambities’, in: idem, *Multatuli voor iedereen (maar niemand voor Multatuli)* (Nijmegen 2000) 65-76 en 74-75.

blijken dat de meningsvorming in Nederland over het Risorgimento – de beweging die leidde tot de eenwording van Italië – en in het bijzonder Garibaldi's rol daarin, voor een belangrijk deel steunt op literaire verbeelding, in fictionele en niet-fictionele teksten.

De totstandkoming van Italië werd begeleid door de ontwikkeling van 'funderende verhalen' die afbreuk deden aan het oude wereldbeeld en waarin, door het verleden te herschrijven, een Italiaanse identiteit werd geformuleerd. Deze min of meer georkestreerde verbeelding werd ondersteund door de beeldvorming in de massaproductie van nieuws die zich toen ging manifesteren. Met name Garibaldi (1807-1822) werd een held van mythische allures, een verlosser zelfs, in wie alle denkbare romantische voorstellingen van wat goed en schoon is, werden samengebracht.⁴

Voor een onderzoek naar contemporaine geschriften over Garibaldi zijn twee kaders relevant. Het eerste is afkomstig van Lucy Riall; zij wijst er in haar recente Garibaldi-biografie op dat rond het midden van de negentiende eeuw de politieke berichtgeving in kranten en tijdschriften zich onderscheidt door een literaire toonzetting. Het opmerkelijkst aan de verstrengeling van berichtgeving en fictie noemt ze het verschijnsel dat narratieve structuren werden gebruikt in politieke of levensbeschouwelijke verhandelingen.⁵

Een tweede kader is afkomstig van Marjan Schwegman, die wijst op de complexe rol van gender in de internationale Garibaldi-verering. Zij liet zien dat: 'in the political transfer of Garibaldi it is not so clear (...) what is the centre and what the periphery, male and female: as happens in romantic love as imagined by revolutionaries like Garibaldi, the active and passive subject alternate, giving shape to a political practice that is truly interactive and international.'⁶ In een recent artikel heeft ze Nederlandse garibaldisten onder de loep genomen.⁷ Al langer was bekend dat Bosboom-Toussaint sympathie voelde voor Garibaldi, maar Schwegman is erin geslaagd een 'nest' garibaldianen bloot te leggen, van wie Dante-vertaler J.C. Hacke van Mijnden (1814-1873) de initiator was.⁸

4 De literaire verbeelding van het Risorgimento was het onderwerp van een internationaal congres aan de Vrije Universiteit Brussel, van 4 tot 6 mei 2010, getiteld *Il romanzo di Risorgimento*. Dit artikel is een bewerking van de lezing die ik daar heb verzorgd.

5 Lucy Riall, *Garibaldi, Invention of a Hero* (New Haven/ London 2007) 132-135 en 185-206. Hier in het bijzonder 133-134.

6 Marjan Schwegman, 'In Love with Garibaldi: Romancing the Italian Risorgimento', *European Review of History* 12 (2005) 2, 383-401. Zie ook: M. Schwegman, 'Amazons for Garibaldi: women warriors and the making of the hero of two worlds', *Modern Italy* 15 (2010) 4, 417-432.

7 Marjan Schwegman, "'Garibaldisten' in Nederland. Over mediterrane hartstocht, huiselijkheid en heroïek in een land van kleine gebaren', in: Ido de Haan, Wichert ten Have, James Kennedy en Peter Jan Knegtman (red.), *Het eenzame gelijke. Hervormers tussen droom en daad 1850-1950* (Amsterdam 2009) 235-247 en 333-337.

8 Schwegman vergist zich evenwel als ze ervan uitgaat dat Garibaldi's brief van 16 juli 1861, die bewaard wordt in de Hacke van Mijnden-Van Tienhoven-collectie in het Stadsarchief Amsterdam, gericht was aan Janna Hacke van Mijnden-Elias (Schwegman, "'Garibaldisten' in Nederland', 244, noot 37). Dezelfde brief is afgedrukt in *Epistolario di Giuseppe Garibaldi*, Vol. VI (1861-1862), brief 2119, 137-139, en was volgens de bezorger van deze brieveneditie gericht aan gravin Elena Ghika.

In dit artikel zal ik gedetailleerder kijken naar een aantal contemporaine teksten die in Nederland zijn gepubliceerd over het *Risorgimento*; tevens zal ik de receptie van deze teksten, indien relevant, bespreken. Daarbij zal ik de hierboven genoemde interpretatieve kaders inzetten: er zal dus gekeken worden naar het literaire karakter van de journalistieke verslaggeving, en in navolging van Schwegman zal gelet worden op de rol van gender-posities in de Garibaldi-verering.

Om het Nederlandse vertoog over Garibaldi te kunnen duiden is ook historische contextualisering een vereiste. Zo worden er in Nederland voortdurend parallellen getrokken werden tussen de Italiaanse revolutie en de Nederlandse opstand tegen de Spanjaarden. Bovendien verdeelde het *Risorgimento* in Nederland, als in zoveel andere landen, liberalen en conservatieven. Het heftigst verweerden zich evenwel rooms-katholieken tegen de liberale sympathiebetuigingen voor de Italiaanse zaak; ze hadden de hoofdstad van hun kerk te verliezen. Zij kregen op hun beurt krachtige tegenstand te verduren van protestanten, van wie velen sinds 1853, toen de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland hersteld werd, verteerd werden door antipapisme. Zo kon het gebeuren dat rond 1860 de antirevolutionaire schrijfster Truitje Bosboom-Toussaint (1812-1886) zich manifesteerde als een hartstochtelijk bewonderaar van de Italiaanse vrijheidsstrijder. Het zal blijken dat ze met haar positie de nodige kritiek uitlokte, niet in de laatste plaats omdat ze met deze voorkeur in een toch al bont gezelschap verzeild was geraakt van liberale en vrijzinnige publicisten (onder wie Multatuli, die een zelfde sacralisering voor zichzelf nastreefde als Garibaldi).

In dit artikel heb ik me niet beperkt tot literatuur in engere zin, maar ook andere bronnen bestudeerd: letterkundige tijdschriften en een biografische schets. Om een indruk te vormen van de verscheidenheid van opvattingen over de Italiaanse vrijheidsstrijd in het progressieve kamp, is jaargang 1861 van *De Gids* en *De Nederlandsche Spectator* doorgenomen, het jaar waarin het koninkrijk Italië werd uitgeroepen. Vervolgens wordt de verbeelding van de Italiaanse eenwording en van Garibaldi onderzocht in twee reisverslagen van een medestrijder van Garibaldi, C.A. Vecchi, *Garibaldi en Caprera* en de Franse versie daarvan, *Garibaldi et Caprera*, en in twee historische romans van Bosboom-Toussaint (*Graaf Pepoli* en *De Triomf van Pisani*). Vecchi en Bosboom-Toussaint maakten deel uit van een gezelschap 'Garibaldianen', dat samenkwam op het landgoed van J.C. Hacke van Mijnden; een korte kennismaking met dit gezelschap gaat vooraf aan de bespreking van Vecchi's reisboeken.

Poëtische reflecties op de actualiteit

In de negentiende-eeuwse perceptie vormden de gebeurtenissen in Italië in de eerste plaats een verhaal over de *faits et gestes* van begeesterde of berekende mannen. De belangrijkste hoofdrolspelers waren de filosoof en liberaal Giuseppe Mazzini (1805-1872), Graaf Camillo Benso di Cavour (1810-1861),

minister-president van Sardinië-Piëmonte en later adviseur van Victor Emanuel II, en natuurlijk de vrijheidsstrijder en avonturier Guiseppe Garibaldi. Zij waren voor ondersteuning bij de vereniging van Italië aangewezen op Napoleon III en Victor Emanuel II.

Nadat het revolutiejaar 1848 veel onrust had gebracht, die evenwel weer gauw door de conservatieve krachten werd beteugeld (Rome was in 1849 gedurende een half jaar een republiek), raakten de politieke en revolutionaire ontwikkelingen in een stroomversnelling in de onafhankelijkheidsoorlogen van 1859 en Garibaldi's veldtocht in Zuid-Italië in het jaar daarna. Op weg naar Rome stuitte de vrijheidsstrijder op het koninklijke leger van Sardinië-Piëmonte: Cavour zag zijn plannen doorkruist door het onverwachte succes van Garibaldi. Garibaldi deed het veroverde gebied cadeau aan Victor Emanuel II, om toe te voegen aan de legpuzzel die Italië moest worden. Zelf trok hij zich teleurgesteld terug op het eilandje Caprera, bij Sardinië.

Napoleon III, wiens optreden in Nederland altijd met argwaan werd gadeslagen, zou een dubieuze rol spelen in de Italiaanse kwestie: hij begunstigde de Italiaanse eenwording niet in de laatste plaats om de invloed van Oostenrijk op het schiereiland terug te dringen, maar hield tegelijkertijd Pius IX de hand boven het hoofd. Om de Fransen niet te bruuskeren moest Garibaldi worden beteugeld als hij Rome wilde innemen. Cavour bekookstoorde militaire steun van Frankrijk in de oorlog tegen Oostenrijk door Nice en de Savoye af te staan aan Napoleon III.

In de zomer van 1862 werd Garibaldi, toen hij met zijn roodhemden opnieuw optrok tegen Rome, bij Aspromonte tegengehouden door het Italiaanse leger van Victor Emanuel. Hij raakte gewond en werd zelfs een tijdlang gevangen gehouden. Venetië bleef voorsnog onder Oostenrijks bestuur en kon pas in 1866 aan Italië worden toegevoegd, dat tot 1870 moest wachten voordat de Fransen de bescherming van de Eeuwige Stad opgaven en Rome werd ingelijfd.

Zoals we nog zullen zien aan de hand van gedichten uit *De Nederlandsche Spectator* en *De Gids*, werd er in de liberale wereld verschillend gedacht over de rol en betekenis van deze figuren. De discussie spitste zich vooral toe op een duiding van de karakters van de mannen: waren het prozaïsche diplomaten die vooral handig manoeuvreerden, of werden deze mannen door een poëtisch visioen gedreven, en waren ze daarom te vergelijken met andere grote figuren uit de geschiedenis én de literatuur? In dit opzicht verschilt de negentiende-eeuwse visie op het *Risorgimento* dus aanzienlijk van de moderne historiografie.

In *De Nederlandsche Spectator* werd opvallend vaak gereageerd op de gebeurtenissen in Italië. In de *Spectator* van 10 augustus 1861 verscheen, bij gelegenheid van de dood van Cavour op 6 juni, een 'In Memoriam' in dichtvorm, geschreven door de classicus E.J. Kiehl (1827-1873).⁹ Het gedicht is een loflied op

9 Kiehl was in 1861 hoogleraar aan het Athenaeum te Deventer; zie over hem: S.A. Naber, *Vier tijdgenooten. Indrukken en beschouwingen* (Haarlem 1894) 59-100. Aanvankelijk overtuigd conservatief, kwam hij onder invloed van Thorbecke tot het inzicht dat Naber als volgt onder woorden brengt

Cavours onvermoeibaar en ondankbaar zwoegen voor de bevrijding van Italië, tegengewerkt door Oostenrijk, Napoleon III, de paus en een handvol Italiaanse vorsten. De zorg die het onstuimig optreden van Garibaldi hem baarde, die met zijn heldhaftige bevrijding van Sicilië en Zuid-Italië en zijn opmars naar Rome een omwenteling in gang had gezet die amper meer te stuiten was en waarvan de tegenpartij profijt kon trekken, wordt uitgedrukt in een metafoor die de beteugeling van een op hol geslagen paard beschrijft. Bevlogen idealisme en revolutionair élan bezwijken voor de taak te bestendigen wat gauw gewonnen is. Cavour wordt nadrukkelijk niet als een ‘held’ voorgesteld, maar *daarom* juist als een belangwekkende figuur. Interessant is dat er in het gedicht een tegenstelling geconstrueerd wordt tussen heldendom en dichterschap enerzijds, en het proza van de diplomatie anderzijds. Dit prozaïsch handelen wordt echter niet als iets negatiefs gezien, maar als noodzakelijk:

Held en dichter wijken
 Voor 't Proza van 't stichten der rijken,
 Voor 't torschen, voor 't zwoegen,
 Voor 't steen bij steentje voegen;
 Zij zouden magtloos bezwijken,
 Nooit het doel bereiken.

Wie zou menen dat het politieke standpunt dat in dit gedicht wordt ingenomen, overeenstemt met de opvatting van *De Nederlandsche Spectator*, kon tot zijn verrassing een paar afleveringen later een parodie op Kiehls gedicht lezen, getiteld ‘De doode langoor Hans’.¹⁰ Cavours gezwoeg langs steile paden, voorbij steile afgronden, wordt hier voorgesteld als het dagwerk van een ezel, die voor zijn baas een vracht savooienkool naar de stad moet dragen, in opdracht van een groenteman van overzee. Een buurman had de groenteman aangeboden de kolen met paard en wagen te vervoeren: hij was immers veel vlugger dan de ezel? Een toegesnelde diender beslecht de ruzie tussen beide voermannen en brengt het intussen op hol geslagen paard tot staan. Hij stuurt de buurman weg en draagt de baas van langoor Hans op de kolen te vervoeren: het is beter langzaam te rijden met groenten en stenen te mijden. Als Hans versmacht van honger en naar een kool op zijn rug hapt, verslikt hij zich en stikt in de groente.

De baas van de ezel is ongetwijfeld Emanuel, de koning van Sardinië-Piëmonte die Nice en de Savoye (vandaar de savooienkool) overdeed aan Frankrijk, in ruil voor steun van Napoleon III; de groenteboer moet waarschijnlijk Napoleon III voorstellen en de diender Garibaldi. De roekeloze buurman kan wel Mazzini

(p. 88): ‘weinigren kregen van de natuur de geschiktheid om een volk te *regeeren*; maar onder die weinigen zijn de voortreffelijksten zij die liberaal kunnen blijven, zonder dat de regeerkracht daaronder lijdt. Onze tijd had er twee aldus gekend: Cavour en Thorbecke.’

10 *De Nederlandsche Spectator* (1861), 36 (7 september) 290-291. Een voetnoot bij dit gedicht vermeldt: ‘De Redacteur van den Spectator heeft niet geaarzeld om bovenstaande geestige parodie op het in een vorig Nr. van dit blad voorkomend gedicht “*In Memoriam*” te plaatsen, omdat hij gewoon is aan iedereen die bevoegd is het woord te voeren, daartoe gelegenheid te geven, en overtuigd meent te mogen zijn dat de geachte schrijver van “*In Memoriam*” zijne zienswijze te dezen opzigte deelen zal.’

No. 42.

GESPREK BIJ HET STANDBEELD VAN WILLEM DE ZWIJGER.

Uitgave van D.A. Thieme en Martinus Nijhoff.

Gedr. bij H.L. Smits.

— Wat schandelijke dingen daar in Italië! Een volk dat zijn vorst wegjaagt!
— Schandelijk, schandelijk! Een vorst door Gods genade! Waar moet het heen?
— In de heele geschiedenis komt zoo iets niet voor: Z'oon verzet tegen de gestelde magten was alleen voor onze demagogische tijden bewaard!
(Het standbeeld van Willem de Zwijger ..... zwijgt.)

Afb. 1 De Nederlandsche Spectator, 19 oktober 1861.

zijn. In elk geval is duidelijk dat het hier Garibaldi is die het galopperende paard beteugelt, het dier dat in Kiehls poëtische voorstelling juist door zijn toedoen op hol was geslagen. Als het geoorloofd is aan deze geestige parodie een politieke betekenis toe te kennen, dan moet het gedicht kritisch genoemd worden ten

aanzien van de ‘ezel’ Cavour en veel gunstiger in zijn voorstelling van Garibaldi.

Behalve deze gedichten treft men in de eerste jaargangen van *De Nederlandsche Spectator* verschillende prenten aan die de ontwikkelingen in Italië commentariëren. Twee daarvan verdienen speciale aandacht, omdat de ene de bijzondere verbondenheid toont die Nederland op grond van zijn nationale verleden voelde met de Italiaanse vrijheidsstrijd, de andere de verbeelding van Garibaldi demonstreert. De prent in de aflevering van 19 oktober 1861 met de titel ‘Gesprek bij het standbeeld van Willem de Zwijger’ is een afbeelding van twee conservatieve heerschappen op het Plein te ’s-Gravenhage, met het beeld van de Vader des Vaderlands op de achtergrond. Het onderschrift luidt:

- Wat schandelijke dingen daar in Italië! Een volk dat zijn vorst wegjaagt!
  - Schandelijk, schandelijk! Een vorst door Gods genade! Waar moet het heen?
  - In de heele geschiedenis komt zoo iets niet voor: Zoo’n verzet tegen de gestelde magten was alleen voor onze demagogische tijden bewaard!
- (Het standbeeld van Willem de Zwijger... zwijgt.)

De prent die is opgenomen in *De Nederlandsche Spectator* van 2 februari 1861 toont Garibaldi als ‘de moderne Kadmus’, die drakentanden zaait en een nieuw heldengeslacht doet verrijzen. De Vrijheid die de lucht doorklieft met geslaakte ketenen in de handen, verleent de plaat een revolutionair elan dat afwijkt van het gematigd-liberale karakter van het tijdschrift.¹¹ Garibaldi is een zaaier, uitgegaan om te zaaien; een verlosser als Multatuli.

De februari-aflevering van *De Gids* van 1861 bevat een gedicht getiteld ‘Eens volks verrijzenis’ van redacteur H.J. Schimmel.¹² In drie afdelingen wordt de ondergang van het Eerste en Tweede Rome, en de geboorte van het Derde Rome bezongen. De vrijheidsstrijd van Italië wordt wederom vergeleken met de Nederlandse Opstand; Garibaldi wordt gedreven door ‘Eigen verloochning voor andrer geluk’. Hij betreedt niet ‘der Staatkunde bochtige smalte’ – die is voor ezels als Cavour – maar ‘de breede heirbaan des strijds’, die de Italianen naar de vrijheid moet brengen. Ook wordt er wederom een parallel getrokken tussen heldendom en poëzie; Garibaldi is de held die de wens van het volk kan vertolken, en in daden gestalte geeft aan het poëtische denkbeeld: ‘O wat de Muze der menschheid ook dichte, / Waar is ’t: in d’enklen verschijnt soms een volk. (...)’t *Woord* wordt dan *daad*, en de *idee* wordt *gestalte*, / Wordt als belichaamd in vleesch en in been.’

Op bedekte wijze geeft Schimmel kritiek op Victor Emmanuel die zijn ‘wieg verpandde’, een metafoor voor de ruilhandel die hij met zijn geboortestreek

11 Op p. 39 wordt een toelichting gegeven bij de prent: na het verhaal van Kadmus, die op zoek is naar zijn zuster Europa en tegen een draak moet vechten, volgt de toepassing: ‘Garibaldi! Terwijl ook *ons* Europa door een schoon-schijnenden stier verleid, ontvoerd is, – werd de heerlijke taak u ingegeven, uw land te bevrijden van het monster waaronder het kwijnde. Gij hebt het verslagen. Nu poost gij en slaat ook gij de hand aan de ploeg en zaait ...’

12 H.J. Schimmel, ‘Eens volks verrijzenis’, *De Gids* (1861) 1, 255-264.

Savoye had bedreven.¹³ Schimmel verkiest dus duidelijk ‘de vluchtling’ Garibaldi boven de koning: de *underdog* zal als de werkelijk onsterfelijk figuur de geschiedenisboeken ingaan: ‘Neen, ’t was de vluchtling, de als ’t veldier gejaagde, (...) / In wien de toekomst Italië's daagde, / Dien de Geschiede als onsterflijke boekt.’¹⁴

‘Fashioning’ Garibaldi

Naast deze ‘journalistieke’ poëzie verschenen er diverse biografische schetsen over Garibaldi. De pulproman met Garibaldi als bloeddorstige duivel, waarvan Lucy Riall het bestaan elders in Europa signaleert,¹⁵ komt als katholieke variant ook voor in Nederland. Zelfs de episodes uit Garibaldi's leven die geromantiseerd zijn – zijn huwelijk met Anita en zijn verblijf in Zuid-Amerika en in Rome gedurende 1848-1849 – stemmen overeen met de buitenlandse voorbeelden die de katholieke auteur J.W. Thompson tot zijn beschikking moet hebben gehad bij het samenstellen van zijn overigens slecht geschreven en slordig gedrukte boekje *Garibaldi in Rome* ('s-Hertogenbosch 1867).¹⁶ Ook verscheen er een biografische schets ‘Giuseppe Garibaldi’ van H.S. Balsem in *Mannen van beteekenis in onze dagen*.¹⁷ Balsem hanteert in zijn opstel, dat een ‘vie romancée’ mag heten, verschillende narratieve technieken. Zo begint hij, om spanning op te bouwen, *in medias res*: ‘In de eerste dagen van Februari 1834 doolde door de bergen, die van Genua af op korten afstand van de Middellandsche zee tot Nice voortlopen, een jonge man rond, wiens kleeding en uiterlijk den zeeman verried, en die zich blijkbaar haastte om de fransche grenzen te bereiken.’ De identiteit van de jonge man zal pas later onthuld worden – natuurlijk is het Garibaldi – maar de verteller interpreteert alvast kleding en gedrag van zijn held. De held wordt door een ‘men’, van buitenaf gefocaliseerd; het gezichtspunt van een toeschouwer, met wie de lezer zich kan identificeren (‘Overall zag men Garibaldi vooraan; steeds wuifde zijn zwarte pluimbos te midden der strijders, en, waar hij verscheen, herleefden de hoop en de moed.’).¹⁸ De auctoriële ver-

13 H.J. Schimmel, *Innerlijk Leven. Poëzy* (Schiedam 1889) 126-133. In een aantekening bij dit gedicht (p. 237) schrijft Schimmel dat ‘Eens volks verrijzenis’ was geschreven onder invloed van Potgieter en de andere redacteuren van *De Gids*. De tekst van het gedicht is in *Innerlijk Leven* op verschillende punten herzien.

14 De humoristische versjes van Jacob van Lennep in zijn ‘Korte kroniek’ mogen hier niet onvermeld blijven. Per jaar berichtte hij in zijn almanak *Holland* in dichtvorm over de voornaamste nieuwsfeiten van dat jaar. In een gedicht handelend over november 1860 beschrijft hij ironisch de relatie tussen de koning en Garibaldi. Mr. J. van Lennep, *Poëtische werken. Dertiende deel. Mengelpoëzy*, 5. ('s-Gravenhage/Leiden/Arnhem 1872) 180-181.

15 Riall, *Garibaldi*, 150-154.

16 De roman verscheen in de *Leesbibliotheek voor christelijke huisgezinnen*, waarvan elk deeltje bij intekening 37,5 cent kostte. Thompson vertaalde ook veel (populaire) literatuur, maar *Garibaldi in Rome* lijkt een oorspronkelijke Nederlandse roman te zijn.

17 H.S. Balsem, *Mannen van beteekenis in onze dagen. Levensschetsen en portretten*, dl. 11 (Haarlem 1880) 337-381.

18 Strikt genomen is het toebedelen van dit soort observaties en indrukken aan een ‘men’ – die niet tot

teller bepaalt ten slotte, alsof er een andere keuze gedaan kon worden, wat hij wel en niet zal onthullen ('Wij zullen hem niet volgen bij de kleine en groote avonturen, die zijne eerste zeereizen hem opleverden.').

De belangrijkste bronnen zijn echter voortgekomen uit de kring van reeds genoemde 'Garibaldisten'. J.C. Hacke van Mijnden, heer der beide Loosdrecht, wiens schriftelijke nalatenschap berust in het Amsterdams Stadsarchief,¹⁹ was wegens zijn passie voor Dante gemagnetiseerd door Garibaldi's revolutionair elan en had een intieme vriendschap aangeknoopt met diens adjutant Candido Augusto Vecchi (1813-1869), die soms op Hackes landgoed Eikenrode, nabij Loosdrecht, logeerde en met wie hij zich verdiepte in *La Divina Comedia*. Aldaar vertoefden ook regelmatig de romanschrijfster Geertruida Bosboom-Toussaint en haar echtgenoot, de schilder Johannes Bosboom, die er met Vecchi kennismaakten.²⁰ Voor ons zijn thans van belang de 'niet in den handel' gebrachte uitgaves van Vecchi's dagboek van zijn verblijf op Caprera, in de nabijheid van Garibaldi, bezorgd door Hacke van Mijnden, in een Nederlandse en Franse vertaling.²¹

In de voorrede van zijn Nederlandse vertaling *Garibaldi en Caprera*, opgedragen aan zijn vriend Dr. G.E. Voorhelm Schneevoogt (1814-1871), medicus en *Gids*-redacteur,²² schrijft Hacke dat zijn denkbelden omtrent godsdienst en politiek van Italië 'vrij wat verschillen van hetgeen men daarvan in ons land zich voorstelt en gelooft' – een overtuiging die hem ervan had weerhouden om Italiaanse beschouwingen in *De Gids* te publiceren, zoals Schneevoogt hem had aangeraden. Nu zich de gelegenheid aandiende zijn uitmiddelpuntige zienswijze tot uitdrukking te brengen in een Nederlandse vertaling van het reisjournaal van Vecchi, had hij gemeend die niet voorbij te mogen laten gaan. Op voorwaarde dat Hacke zijn dagboek in vertaling alleen aan zijn vrienden zou laten lezen, stemde Vecchi in met een uitgave die 'niet in den handel' gebracht zou worden ("Er staan zooveele namen in ...").²³

Hacke verontschuldigt zich voor 'de wellicht overdreven uitdrukkingen'

de handelende personages behoort – in een realistische-romanpoetica een keuze die afbreuk doet aan het fictionele gehalte binnen de hier vigerende narratieve context. Zie: P. Hamon, 'Qu'est-ce qu'une description?', *Poétique* 12 (1972), 465-485 en de uitleg en toepassing daarvan in: Tom Sintobin, 'Wie schaft er op de woorden?' *Over de beschrijving en het beschrijvende bij Stijn Streuvels* (Leuven 2002) 225 e.v. 19 Zie over zijn Dante-vertaling: Rob van de Schoor, "Niet in den handel". Voorbehouden negentiende-eeuwse letterkunde', *De Boekenwereld* 9 (1992-1993) 5, 243-256; Lisa Kuitert, 'Negentiende-eeuwse verering voor een middeleeuws genie. De Dante-vertaling van J.C. Hacke van Mijnden', in: K.D. Beekman, M.T.C. Mathijssen-Verkooijen, G.F.H. Raat (red.), *De as van de Romantiek. Opstellen aangeboden aan prof.dr. W. van den Berg bij zijn afscheid als hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1999) 129-142.

²⁰ Zie de belangwekkende uitgave van de Historische Kring Loosdrecht: Bas de Ligt, *De Bosbooms en Loosdrecht* (Loosdrecht 2004).

²¹ Riall, *Garibaldi*, 312.

²² Zie over Schneevoogt, *Gids*-redacteur van 1846 tot 1871: F.C. Donders, 'Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoogt', *De Gids* (1886), IV, 485-511. Schneevoogt zat met Beets en Hacke van Mijnden op het gymnasium te Haarlem; de laatste werd zijn trouwe vriend.

²³ *Garibaldi en Caprera* (Utrecht 1861), xi.

waarmee Vecchi over Garibaldi spreekt, omdat ze getuigen van de verering die de generaal van zijn getrouwen ondervindt. Voor Hacke zelf is het journaal kostbaar omdat het Garibaldi toont in zijn dagelijkse doen en laten: 'Het schijnt mij toe, dat het in groote zaken, in groote ondernemingen, waar aller oog op ons gevestigd is, vaak minder moeielijk is, groot en edel te handelen, dan in den stillen huisselijken kring van vergeten burger.'²⁴ Terecht wijst Schwegman op dit gendersaspect in de Garibaldi-verering: de mannelijk held wordt verplaatst in het vrouwelijk domein bij uitstek en in al zijn aandoenlijkheid getoond 'in en rond het rozenhuisje'.²⁵

Een Franse vertaling van het journaal uit *Garibaldi en Caprera*, gevolgd door nog een *tweede* reisdagboek van Vecchi, verscheen in 1862, eveneens bij uitgever J.G. van Terveen en Zoon te Utrecht.²⁶ In dit voorwoord neemt Hacke nadrukkelijk afstand van de politieke 'faits et opinions' van Garibaldi – in de Nederlandse editie ontbreekt zo'n voorbehoud van de vertaler, misschien is hier sprake van voortschrijdend inzicht – maar spreekt opnieuw zijn bewondering uit voor 'de grootste man van de moderne tijd', die toch ook 'doux comme une femme' kan zijn.²⁷

In het journaal wordt Garibaldi geportretteerd als een gulle gastheer, die een Spartaanse leefwijze betracht, maar zich niettemin meermaals per dag verkleedt. Overdag metselt hij een muurtje, splijt stenen of schoffelt in zijn moestuï; 's nachts prikt hij, gehuld in een poncho, vanaf een verlichte boot met een drietand vissen uit de zee. 'Voor het redeloze dier gevoelt hij dezelfde genegenheid als voor den mensch', zo verzekert ons Vecchi, 'en het smart hem, wanneer eene plant onder den voet getreden of afgeplukt wordt.'²⁸ Als de gast per ongeluk een plantje vertrapt, komt hem dat dan ook op enkele uren gramstorigheid te staan. Heftige stemmingswisselingen spelen Garibaldi parten: als 's avonds 'droevige gedachten of herinneringen bij hem levendig worden, staat hij aanstonds van tafel op, en gaat naar bed'.²⁹ Maar als het gezellig wordt, vergast de generaal zijn gezelschap op een aria uit Bellini's *Puritani*, waarop een koorgezang van krijgsliederen wordt aangeheven.

Hij is een kunstenaar, zonder het zelf te weten, en opnieuw wordt er een vergelijking met de dichtkunst gemaakt: 'Zijne poëzy kent noch rijm noch maat – maar zij vloeit helder en rein uit de bron van onafhankelijkheid en afzondering,

²⁴ *Garibaldi en Caprera*, xii-xiii.

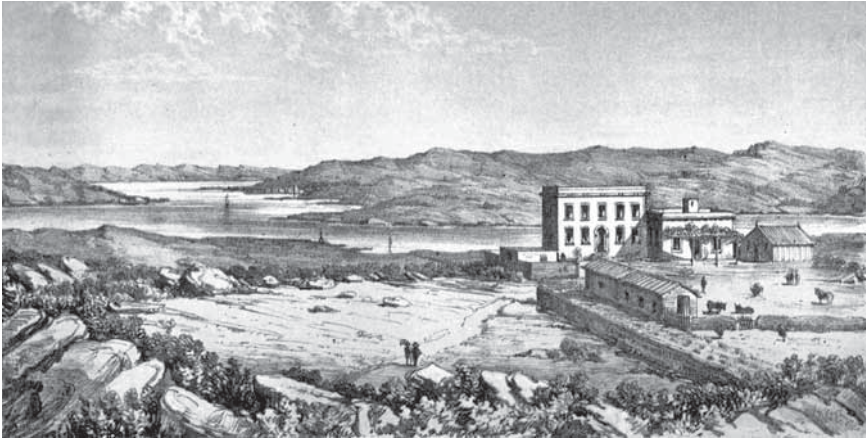
²⁵ Schwegman 'Garibaldisten in Nederland', 245.

²⁶ *Garibaldi et Caprera. Deux journaux du colonel C. Aug. Vecchi. Traduits du manuscrit italien* (Utrecht 1862). Als frontispice is een gekleurde litho gebruikt, vervaardigd naar een tekening van Bordone, die zich in Hackes nalatenschap bevindt, voorstellende Garibaldi's huis in tuin op Caprera.

²⁷ 'J'aime en lui ce désir de se purifier toujours davantage, de s'ennoblir, comme pour devenir toujours plus digne d'être l'ami d'un tel homme. Non que je partage toujours ses vues, non que je sois en fait de politique *quand même* des faits et opinions de Garibaldi; – on peut – et je ne serai pas seul de cet avis – différer beaucoup de lui en vues politiques, et pourtant on ne saurait s'empêcher d'admirer l'homme simple, juste et noble, terrible comme un géant, doux comme une femme, brûlant d'amour pour la patrie et la liberté; le plus grand homme peut-être des temps modernes.' *Garibaldi et Caprera*, ix.

²⁸ *Garibaldi en Caprera*, 10.

²⁹ *Garibaldi en Caprera*, 12.

Afb. 2 Kleurenlitho in Garibaldi et Caprera (1861).

die zijne ziel sterk maakt'.³⁰ Zijn edelmoedigheid spreekt uit zijn treurnis over de tegenslag van zijn vijanden ('Het was als of God zelf door zijnen mond tot mij gesproken had'³¹). Vecchi proeft de 'streelende zwaarmoedigheid' die de stilte op de bergen van Caprera opwekt, 'dien afkeer en walging van het leven onder menschen en in de steden' die ook Garibaldi moet kennen, maar de vlakte waarin het stulpje van de generaal in het volle zonlicht ligt, weerspiegelt die andere zijde van zijn karakter: 'Het reine geweten [...] veracht de beschaving der groote steden niet, – maar buigt zich ook niet onder haar dwangjuk'.³²

De voorstelling van 'de leeuw van Italië' die 's nachts achter een verloren lammetje aangaat, was ook voor negentiende-eeuwers toch wat potsierlijk, al moest het voorbeeld van Cincinnatus, de boer die Rome redde en terugkeerde naar zijn ploeg, het gezicht weer in de plooi brengen.³³

Behalve de feminiene rimpels in het portret van de generaal en zijn gedrag als eenvoudige landman met een ambivalente houding tegenover het grotestadsleven,³⁴ vallen in Vecchi's karakterisering van Garibaldi diens zwaarmoedigheid op – eenmaal is zelfs sprake van 'bittere overdenkingen' – en lichtgeraaktheid. Deze karaktertrekken, tezamen met de verwijzing naar zijn poëtische ziel, verlenen de figuur byroniaanse trekjes, vooral omdat op de achtergrond van *Garibaldi en Caprera* steeds de gewelddadige krijger aanwezig is.³⁵ Dat het

30 *Garibaldi en Caprera*, 65.

31 *Garibaldi en Caprera*, 76.

32 *Garibaldi en Caprera*, 27-28.

33 Riall, *Garibaldi*, 195, die verwijst naar de biografie van A. Delvau, *G. Garibaldi. Vie et aventures, 1807-1859* (Paris 1859) 23.

34 Er valt zelfs enige overeenkomst te ontdekken tussen deze voorstelling van Garibaldi en de beeldvorming rond de Amerikaanse dichter Walt Whitman in de Nederlandse literatuur, aan het eind van de negentiende eeuw. Zie ook *Garibaldi en Caprera*, 54-55.

35 *Garibaldi en Caprera*, 53.

romantische personage inderdaad als een belangrijk referentiepunt fungeert, blijkt wel als van een vriend en geestverwant van Garibaldi wordt gezegd dat in zijn blik 'ruwe deugd, vermengd met ware ellende' te lezen is: 'het is de smart van Rinaldo en die van Manfred vereenigd en tot eene andere droefheid saamgesmolten'.³⁶

Kortom: de narratieve constructie waarin Garibaldi als personage wordt opgevoerd, is niet alleen ingegeven door politieke motieven, maar vooral ook door literaire. Het werk ademt de geest van de literaire romantiek, of beter gezegd: het verhaal wil demonstreren dat Garibaldi over een grote ziel beschikt, aangezien hij alle kenmerken van de romantisch held bezit.

Hacke van Mijnden verspreidde zijn vertaling onder zijn vrienden, van wie er verscheidene met een briefje hun mening over het boekje kenbaar maakten.³⁷ Een van hen was de met Bosboom-Toussaint bevriende predikant J.H. Gunning Jr. (1829-1905), een vertegenwoordiger van de ethische theologie. Gunning duidt het portret van Garibaldi niet zozeer in relatie tot de romantiek, maar herkent in Garibaldi vooral een Christus-figuur. Hij schreef op 11 juni 1861 daarover aan Hacke van Mijnden:

Waarlijk een gansch eigenaardig genot, zulk een boek te lezen. Garibaldi is daaruit veel beter te kennen dan uit alle berichten die langs de gewone andere wegen in zoo grooten overvloed tot ons komen [...]. De heerlijke held dezer geschiedenis wordt door Vecchi beschreven in bewoordingen die hier en daar zoodanig zijn dat ze alleen passen op Jezus Christus den Zoon van God in de hoogste, ook door *mij* van harte beledene beteekenis dier uitdrukking. Doch blasphemie noem ik ze niet omdat Vecchi Italiaan en krijgsmakker van Garibaldi is, en in de redenen waarom, blijkens Uwe Opdracht, zijn verhaal onveranderd door U is medege-deeld, kan ik geheel inkomen.³⁸

De criticus H.J. Polak (1844-1908) toonde zich kritisch ten aanzien van de toon van het boekje. Voor Polak is er geen groter man dan Willem de Zwijger, en hij twijfelt eraan of Garibaldi wel met de Vader des Vaderlands vergeleken mag worden. Maar wel heeft hij diverse malen goed horen spreken over 'den merkwaardigen man'.³⁹

³⁶ *Garibaldi en Caprera*, 53.

³⁷ Voorhelm Schneevooft reageerde in een lange, niet gedateerde brief. Hij is kritisch over de 'aanbidding' van Vecchi voor Garibaldi, die hij ondanks zijn 'eenvoudigheid en nederigheid' van affectatie verdenkt.

³⁸ Stadsarchief Amsterdam, Archief J.C. Hacke van Mijnden.

³⁹ Stadsarchief Amsterdam, Archief J.C. Hacke van Mijnden.

Graaf Pepoli en De Triomf van Pisani

Vecchi had in zijn dagboeken opgetekend dat hij de generaal behulpzaam was geweest met het beantwoorden van diens fanmail, en meerdere brieven had geschreven ‘à de charmantes Hollandaises’,⁴⁰ aan Marie Hacke, de dochter van Hacke van Mijnden,⁴¹ en waarschijnlijk ook aan Truitje Bosboom-Toussaint, de schrijfster die in haar roman *Graaf Pepoli* en het verhaal ‘De Triomf van Pisani’ nadrukkelijk toespelingen maakte op de toestand in Italië.

In de uitvoerige boekbesprekingen van *Graaf Pepoli* die werden gepubliceerd in het *Zondagsblad* (van 14 oktober 1860, geschreven door P.A.S. van Limburg Brouwer), *De Gids* (J.C. Zimmerman) en *De Tijdspiegel* wordt wel gezinspeeld op de actuele betekenis van Bosbooms historische ‘roman van een rijk edelman’, maar aan een precieze politieke duiding van personages, intrige en ontknoping wagen de recensenten zich niet. Van Limburg Brouwer is het voorzichtigst: hij vermijdt een toepassing op de Italiaanse kwestie. Wel wijst hij erop dat de roman ‘een weinige een “Tendenz-schrift” is geworden’, omdat Bosboom-Toussaint het erom te doen was te betogen dat het ‘anti-papistisch-protestantsche christendom’ een heilzame uitwerking heeft ‘voor sommigen en in sommige toestanden’.⁴² Bij implicatie betekent dat, zo zou men tenminste het milde oordeel van de criticus kunnen uitleggen, dat de schrijfster de demoraliserende, corrumperende betekenis van het pauselijke machtsmisbruik in Italië heeft willen tonen – in de zestiende eeuw en in het heden.

De titel van de recensie in *De Tijdspiegel*, ‘Uit een verleden dat een groote gebeurtenis dezer dagen verklaart’,⁴³ belooft een heldere toepassing op de actualiteit, maar de anonieme criticus beperkt zich tot de vaststelling dat Bosboom-Toussaint een historisch motief blootlegt van de worstelstrijd die thans in Italië gaande is. Het zijn ‘de vinnige kwellingen dagelijks ondervonden van de openbare macht’ die ‘den luchthartigen Italiaan’ wrevel tegen het gezag inboezemen en hem deden verlangen naar vrijheid.

Uit haar brieven aan Potgieter valt af te leiden dat Bosboom-Toussaint zich de bespreking van haar roman in *De Gids*, onder de titel ‘Fictie en historie’, nogal aantrok.⁴⁴ In zijn recensie betoogt de criticus J.C. Zimmerman dat de zwakheid van de schrijfster werd veroorzaakt door een overmaat aan goede eigenschappen. Ze wenst geen concessies te doen aan de (historische) wetenschap en de karakteranalyse, waardoor haar roman dreigt te verzanden in

40 *Garibaldi et Caprera*, 94.

41 *Garibaldi et Caprera*, 148.

42 P.A.S. Limburg Brouwer, ‘Graaf Pepoli, De roman van een rijk edelman’, *Zondagsblad*, 14 oktober 1860, 22-28: 27.

43 An., ‘Uit een verleden dat een groote gebeurtenis dezer dagen verklaart’, *De Tijdspiegel* (1861) II, 308-318.

44 Bern. Koster Jr. [=J.C. Zimmerman], ‘Fictie en historie’, *De Gids* (1860), II, 680-700; *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E.J. Potgieter. Bewerkt en toegelicht door J. Bosboom Nz.* (Rotterdam [z.j.]) 117-122, 124-126. Zie ook: H. Reeser, *De huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint 1851-1886* (Groningen 1985) 138-143; J.R. van der Wiel, *De geschiedenis in balkostuum. De historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)* (Leuven-Apeldoorn 1999) 531.

breedvoerigheid en detailwerk. Daarbij komt dat zij 'sedert April 1853' een 'extra-aesthetische rigting' is gaan aanhangen: ze maakt haar romankunst ondergeschikt aan de bevordering van het protestantse beginsel en de bestrijding van het rooms-katholieke 'bijgeloof'. 'De wetenschap, de analyse, het anti-papisme, – voorwaar, het is een driemanschap, dat met looden zwaarte drukt op de republiek harer kunst,' zo luidt de samenvatting van de criticus.⁴⁵

De meeste indruk op de schrijfster had kennelijk Zimmermans opmerking gemaakt dat de schrijfster zo breedvoerig schreef en alleen maar dikke romans afscheidde.⁴⁶ Aan Potgieter schreef ze dat de criticus haar een *défi* had toegeworpen dat ze moest aannemen: ze wilde nu een korte prozaschets schrijven, waarin ze haar politieke standpunt zonder terughoudendheid zou prijsgeven: 'Sinds men mij Garibaldi heeft genoemd kan niemand mij kwalijk nemen, dat ik op Venetië lostrek; een strooptochtje meer op half politiek, half historisch terrein kan een vrijbuiters-reputatie toch niet meer schaden [...].'⁴⁷ Ze publiceerde het verhaal 'De Triomf van Pisani' in *De Gids* en nam zich voor een afdrukje ervan, vertaald of in het Nederlands – '(want hij heeft toch geen tijd tot lezen)' – naar Garibaldi op te sturen.⁴⁸ Ze hengelde daarmee naar 'een officieel autograaf' van haar held, of anders tenminste 'een reçu, [...] *c'est tout ce que j'ambitionne*.'⁴⁹ Uit haar nalatenschap, die wordt bewaard in het Regionaal Archief Alkmaar, blijkt dat haar inspanningen niet vergeefs zijn geweest: daarin bevinden zich een door Garibaldi eigenhandig geschreven briefje aan haar en een fotoportret met opdracht.⁵⁰

Graaf Pepoli speelt in het zestiende-eeuwse Bologna en vertelt de verzonnen levensgeschiedenis van Pepoli, een historische figuur waarover weinig bekend is. Opvallend is het genderspect in de confrontatie tussen de feminiene jonge graaf Pepoli, die zich kleedt als een ijdel nufje, en indolentie aan behaagzucht paart, en de ruwe mannelijkheid van de beeldhouwer Minganti. Het ligt voor de hand om in graaf Pepoli de belichaming van het verzwakt Italië te herkennen, slachtoffer van corruptie, wetteloosheid en machtswellust, maar ook medeplichtig aan misdaden, die slechts kunnen gedijen in een klimaat waarin het wettig gezag indolent onderuitgezaakt toeziet hoe het bederf zich verspreidt. *Mutatis mutandis* kan de kunstenaar Minganti, die Pepoli uit zijn lethargie

45 *De Gids* (1860) II, 691.

46 *De Gids* (1860) II, 685-686.

47 Brief aan Potgieter van 19 november 1860; *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint*, 119.

48 *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint*, 121-122; 125: 'als ik er een woordje bij schrijf zal G. toch wel begrijpen wat er mee bedoeld wordt ...' 'De Triomf van Pisani' verscheen in *De Gids* (1861), I, 352-410. Nog hetzelfde jaar publiceerde de Amsterdamse uitgever P.N. van Kampen een uitgave in boekvorm, voorzien van een korte inleiding, waarin de schrijfster uitlegt dat ze met een afzonderlijke uitgave een breder, minder elitair publiek dan de lezers van *De Gids* hoopt te bereiken: 'Hij [Pisani] komt de sympathie vragen voor *zijn* volk, van dat volk van Nederland, dat zich te geen tijd koel en onverschillig heeft betoond voor het lijden en de verdrukking van andere natien.'

49 *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint*, 122. Een kennis van haar bezat zo'n autograaf, maar wilde dat niet aan haar afstaan.

50 Regionaal Archief Alkmaar RAA01-CA692-ag et RAA01-CA692-ah.

wekt en hem hardhandig wijst op zijn verantwoordelijkheden, worden beschouwd als het fictieve spiegelbeeld van Garibaldi. Opnieuw wordt Garibaldi dus geassocieerd met een kunstenaar.

Nadat de beeldhouwer zijn beschermheer de ogen heeft geopend, wordt de harmonie in deze scheve verhouding hersteld: Pepoli vermant zich en neemt krachtige maatregelen tegen de *bravi* die hem omringen en dwingt zijn verloofde Violante, wier zinnen op een dwaalspoor waren geraakt, terug op het pad dat de maagdelijke kuisheid haar voorschrijft. Minganti wordt vernederd en beschaamd door een afgeluisterd gesprek, waaruit blijkt dat hij – zij het onbewust – medeplichtig is aan het schuldige gedrag van Violante. De metaforen waarmee de toestand van het verdeelde, gedegeneerde Italië wordt beschreven zijn interessant en veelzeggend: hier een indolente jongen, elders een door onkruid overwoekerde lustwarande.

‘De Triomf van Pisani’ speelt zich af in Venetië, dat in verval zou zijn geraakt door ‘het verbasterd nageslacht’. Wie de schrijfster ‘vrijbuitery op politiek terrein’ verwijt, als zij de wens uitsprekt eerlang te mogen vernemen dat Garibaldi Venetië te hulp snelt om haar ketenen te verbreken, antwoordt zij: ‘t Is de wensch, dien de Muze der Historie en de Muze der Poëzij ons zouden ingeven, al kon de stem der menselijkheid zwijgen.’ In de ogen van Bosboom-Touissant is Garibaldi dus niet alleen een onderwerp dat de historische verbeelding prikkelt, maar evengoed zich als een *poetisch* fenomeen laat begrijpen.⁵¹

Venetië kan ten volle aanspraak maken op onze sympathie voor haar lijdens, zo vervolgt de schrijfster. Twijfel aan de wenselijkheid van een gewelddadige bevrijding van de stad wijst ze beslist van de hand. Waren onze voorouders terugschrokken voor geweld, dan zouden zij zijn uitgemoord door Philips II en Alva! Aarzelingen om ‘de Niobe onder de steden Italië’s’ de vrijheid te gunnen, kunnen zijn ingegeven door materiële belangen, of staatsrechtelijke overwegingen – maar zulke aarzelingen moeten opzij worden geschoven. Bosboom-Touissant beziet de oorlog tegen Oostenrijk in het licht van de Nederlandse Opstand, en verklaart haar sympathie voor Garibaldi herhaaldelijk vanuit die historische parallel:

[...] daar is zeker nooit eenige belangrijke *scène* afgespeeld op het groot tooneel der wereldgeschiedenis, zonder dat er met conventie en traditie moest gebroken worden, of zonder botsing van strijdige belangen [...] en zoo lang wij, Nederlanders, Willem van Oranje en Willem III niet uit onze geschiedenis kunnen wegnemen noch dat willen, heeft men ook niet het regt op de Italianen en Garibaldi met ergernis of met een glimlach neêr te zien, omdat zij althans beproeven willen, of er uit de misvormde en verdeelde landschappen van hun vaderland niet een zelfstandige eendragtige Staat zij te vormen ...⁵²

51 A.L.G. Bosboom-Touissant, *De Triomf van Pisani* (Amsterdam, 1861), 13.

52 Bosboom-Touissant, *De Triomf van Pisani*, 14-15.

De schrijfster spreekt de hoop uit dat de overwinning van Garibaldi gestalte zal krijgen naar het voorbeeld van de triomf van de krijgsheld Vittore Pisani, landgenoot en geestverwant van Garibaldi,⁵³ die dapper vocht om de belangen van de Dogenstad te vergroten, maar als dank voor zijn inspanningen door het wantrouwige stadsbestuur, dat vreesde dat hij te veel macht kreeg, in de kerker werd geworpen. Daaruit wordt hij pas bevrijd als de vijanden van Venetië de lagune binnendringen en het volk de vrijlating eist van de enige die de stad nog kan redden. De gelijkenis met de loopbaan van Garibaldi kan niemand ontgaan.

Na zijn invrijheidstelling wil Pisani zijn kerker niet onmiddellijk verlaten. Hij verlangt nog één nacht ongeboeid in zijn akelig verblijf te mogen doorbrengen, om door gebed in het reine te komen met God en met zichzelf. Voor die godsdienstige oefening ondervindt hij bijstand van een biechtvader: een bemiddeling tussen God en gelovige die de streng-calvinistische schrijfster natuurlijk moest afwijzen. Toch vraagt zij begrip voor deze opvatting, waartegen in de veertiende eeuw nog geen protest werd vernomen. Ze onderbreekt dan haar verhaal met een uiteenzetting over de actuele toestand in Italië. Het Roomse *bijgeloof* hoeft niet meer geducht te worden, zo oordeelt zij; thans is het *ongeloof* dat de vestiging van de revolutionaire beginselen bedreigt: 'met Rome den rug toe te keeren, is men nog geen Christen geworden'.⁵⁴ Op de staatkundige bevrijding moet de individuele bevrijding volgen, door 'de slavenketen der zelfzucht en der zonde' af te leggen en te buigen onder het juk van Christus, 'dat volkomenlijk vrijmaakt': 'Dat het koninkrijk Gods kome in de harten der burgeren van het nieuwe koninkrijk van Italië, dat zal de verschillende landschappen vaster aan elkander hechten en meer blijvende grondslagen schenken aan de ware eenheid van Italië, dan Italiaansche bond- of vorstencongressen en tractaten daaraan kunnen waarborgen.'⁵⁵

Dit pleidooi voor een (protestants)christelijke grondslag van het nieuwe, postrevolutionaire Italië zou beschouwd kunnen worden als een antwoord op Huets bedenking, uitgesproken in *De Gids* van 1864. Hij stelde dat Bosboom-Toussaint bij het belijden van haar sympathie met de Italiaanse vrijheidsstrijd klaarblijkelijk voorbijzag aan de moeilijkheid dat ongelooft en revolutie hand in hand gaan.⁵⁶ Met deze formulering verwees hij meesmuilend naar het belangrijke boek van G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie* (1847): een gezaghebbende lezingenreeks in de orthodox-protestantse, antirevolutionaire kringen waartoe de schrijfster behoorde. Bosboom verkeerde intiem met de familie Groen en het moet dan ook met enige opluchting geweest zijn dat zij

53 Bosboom-Toussaint, *De Triomf van Pisani*, 115: 'Kennen wij hem niet, den man, die tot het werktuig harer [Venetië's] oprigting schijnt voorbestemd? Heil en zegen worden hem toegebeden door het proza, als door de poëzij!'

54 Bosboom-Toussaint, *De Triomf van Pisani*, 90-91.

55 Bosboom-Toussaint, *De Triomf van Pisani*, 91-92.

56 *De Gids* 28 (1864), IV, 286: '[er] schuilt [...] onder hare italiaansche vrijheidsliefde een weinig britsche *no-popery*, en zoowel naar den *Triomf van Pisani* als naar het slotwoord van *Graaf Pepoli* te oordeelen kan daar nauwelijks aan getwijfeld worden, er blijkt nogtans uit dat het onafscheidelijk zamengaan van ongelooft en revolutie niet tot de artikelen van haren katechismus behoort.'

in een niet nader gedateerde brief uit 1861 aan Potgieter meldde dat niemand anders dan Groen haar met haar verhaal ‘De Triomf van Pisani’ in *De Gids* had gecompimenteerd.⁵⁷

Over de moeilijke positie waarin zij zich bevond te midden van gelijkgezinden met haar afwijkende revolutionaire standpunt, schreef zij op 15 mei 1862 aan Potgieter:

Als men tot eene partij behoort moet men precies hare wegen gaan of – men wordt scheel aangezien. En ik schrijf en handel het liefst eeniglijk naar mijne inspiraties, naar mijne sympathieën. Ik houd bijv. van Garibaldi; Mr. Gr[oen] en zijne partij vinden hem verschrikkelijk revolutionair en zouden Fransje Bomba⁵⁸ wel te Napels, die suffe Bourbon wel weer op de Tuilerieën willen zien, alleen uit liefde tot die legitimiteit, die ik noch in de historie, noch zelfs in den Bijbel onder de Theocratie zie gehandhaafd. Wat zou het hard zijn, als ik in zoo’n geval zwijgen moest of spreken tegen mijn gevoel, ter liefde der partij.⁵⁹

Deze eigenzinnige keuze houdt nog geen sympathiebetuiging in voor het liberale kabinet-Thorbecke, verzekert ze haar vriend Potgieter met een knipoog: dat zou wel consequent zijn, ‘maar ... daarvoor ben ik nu eene vrouw om *niet* zoo consequent te zijn’.⁶⁰ Potgieter, die zelf een saluut aan Garibaldi bracht in zijn gedicht ‘Florence’ uit 1865 (Garibaldi, ‘de held van honderd stoute togten, / Op nieuw te rap voor half versuft bewind’⁶¹), liet zich in een brief van 8 februari 1869 aan zijn vriend Conrad Busken Huet laatdunkend uit over Bosboom-Toussaints spagaat tussen orthodoxie en revolutie. Het is onbegrijpelijk, zo schrijft hij, ‘dat men op het eene punt Garribaldi kan zijn en op het andere Zouaaf, zij is er het levend voorbeeld van, door hare sympathie met dien geavanceerden democraat libre penseur, meer nog, die in zijn Parerga met allerlei geloof den draak steekt’.⁶²

Bosboom-Toussaints bezorgdheid dat de bevrijding uit de onderdrukking tot vergoding van de bevrijder zou kunnen leiden en tot een nieuwe knechting, wordt ook uitgesproken in *Graaf Pepoli*. De ware bevrijding, zo betoogt de schrijfster, bestaat in onderwerping aan Christus – ook al is het denkbaar dat die volgende stap niet meteen gezet kan worden.⁶³

57 *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E.J. Potgieter*, 125.

58 Ferdinand II van Bourbon (1810-1859), koning der Beide Siciliën, bijgenaamd Bomba wegens zijn opdracht Messina (1848) en Palermo (1849) te bombarderen, om een eind te maken aan de onrust op Sicilië.

59 *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E.J. Potgieter*, 143-144.

60 *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E.J. Potgieter*, 144.

61 *De werken van E.J. Potgieter. Proza, poëzy, kritiek. Verzameld onder toezicht van Job.C. Zimmerman*. Deel ix. *Poëzy 1832-1868*. Eerste deel. (Haarlem 1899) 200.

62 *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet. Uitgegeven door Dr. Jacob Smit*. I. (Groningen 1972) 573.

63 ‘Minganti nu, was noch een slaaf van zijne eigene – noch een dienaar van der andere zonden – hij was een Christen – hij wilde den rijken jongeling vrijmaken [...] van zijne gehechtheden, dat zijne boeijen waren; alleen hij kon het niet helpen dat deze de volkomene vrijheid die uit Christus is, niet konde of wilde aannemen, en dat hij nog vooreerst eene nieuwe afhankelijkheid koos – die – van den

Besluit

De hier gepresenteerde interpretaties zouden meer betekenis krijgen als zij vergeleken konden worden met de letterkundige verbeelding van andere ingrijpende politieke gebeurtenissen in de negentiende eeuw. Elke literaire reflectie op de tijdgeest moet geduid worden tegen de achtergrond van een gedifferentieerd negentiende-eeuws beschavingsideaal, om te voorkomen dat historische standpunten anachronistisch worden gereduceerd tot progressief, conservatief of clericaal. Het standpunt van Bosboom-Toussaint, die zich niet wenste neer te leggen bij de gedachte dat een geloofsopvatting of politiek ideaal als vanzelf een hele trits daarmee verbonden overtuigingen met zich meesleepte, moet ons opmerkzaam maken op de complexiteit van de negentiende-eeuwse cultuur en de moeite die men zich getrooste om ondanks afgedwongen rigoureuze aanpassingen een wereldbeeld te behouden waarin een beschavingsideaal kon standhouden te midden van de onbegrijpelijkste revolutionaire veranderingen op elk terrein van het leven.

Narrativiteit en *memory* spelen ook in de Nederlandse literatuur over het *Risorgimento* een belangrijke rol: het journalistieke vertoog, zoals zich dat manifesteert in een biografische schets van Garibaldi, blijkt nog gedictieerd te worden door literaire conventies, de echo van de Opstand weerklinkt in het met Italië sympathiserende proza van Bosboom-Toussaint en voorstellingen van de Nederlandse identiteit, waarin vrijheid, beschaving en gematigdheid kernbegrippen zijn, zijn verwerkt in politieke prenten, gedichten en reisverslagen.

Rob van de Schoor, Radboud Universiteit Nijmegen, R.v.d.Schoor@let.ru.nl